

Şehla Cabbarlı

Bir xalqı, ölkəni yaşadan onun tarixidir, dəyərləridir. Xalq keçmişinə baxır, bu günü ona uyğun yaşayır, gələcəyini də ona görə qurur. Müstəqil Azərbaycan da böyük keşməkeşli tarixi dövrlərdən keçib. Lakin əfsuslar olsun ki, bu gün yaralı yerimiz olan dərslərimizdə qədim Azərbaycan tarixinin əsas məddi sübutları olan yer adları və tarixi abidələr haqqında məlumatlar demək olar, öz əksini tapmır.

Bizim qonşu dövlətlərdə qalan xeyli ərazilərimiz var. Bəziləri dağıdılıb, yox edilib, bəziləri baxımsız vəziyyətdə qalmaqda, bəziləri isə məntur qonşular tərəfindən özünü küləşdirilməkdədir. Bizim vəzifəmiz bu abidələrə sahib çıxmaktır. Əgər o abidələr digər hüquqi statusu olan dövlətin ərazisindədirsə, biz bunu kitablarımızda yaşatmalı, unudulmağa qoymamalıyıq. Axı, tarix təkrar olunur, bir gün o abidələr, o yerlər yenidən bizim olacaq.

Tarixi ərazilərimiz işğal olunana, XX əsrin sonunda 86.6 min kv.km. qalmışdı. Onun da 20%-i yenidən işğal olundu. 30 il olacaq ki, o torpaqlarla yanaşı oradakı tarix, mədəniyyət, abidələr də işğaldadır.

Qarabağdan sonra ən çox güllə səsi eşidilən bölgəmiz Qazax-Tovuz bölgəsidir. Nə ağırdır ki, həmin mərmilər vətəndən vətənə atılır. Qazax da, Tovuz da vətən qazilərində bənəyir - yaralıdır. Bir hissəsi düşmən tərəfindən qoparılıb.

Ərazinin tarixi

E.ə VIII əsrin sonlarından etibarən Şimali Qafqaz və Qara dəniz sahillərindən türk tayfaları olan İskitlər, Kimmerlər və Saklar Cənubi Qafqaza doğru hərəkət etməyə başladılar. Bu zaman onlar şimal-qərb və qərb ərazilərimizdən keçirdilər. Sözsüz ki, bəzi tayfalar bu ərazilərdə oturaq həyata keçdilər. Lakin bəziləri də cənuba doğru hərəkət etmişdilər. İndiki Şəmkir, Tovuz, Qazax və Ağstafa rayonları, eləcə də elimizdən alınmış hazırkı Ermənistan əraziləri də bu türk tayfalarının məskunlaşdığı ərazilərdən idi.

Sovet dövründə həmin ərazilərdə aparılan qazıntılar zamanı İskitlərə aid böyük silahlar, tunc güzgülər, bəzi əmək alətləri, eləcə də katakombalar qəbirləri tapılmışdı. Sonrakı dövrdə bu ərazilərdə albanların yaşadığına dair zəngin məlumatlar mövcuddur. Alban mədəniyyətinin izlərinə e.ə IV əsrdən etibarən rast gəlmək mümkündür. Hətta, hazırda ermənilərin Tavuşda mövcud olan və öz kilsələrinin qalıqları olaraq tədqiqat aparılan və azərbaycanlı arxeoloqların Alban Xristian Kilsəsi adını vermişdilər. Bu kilsənin memarlıq və dizaynı Qafqaz Albaniyasının paytaxtı Qabələ şəhəri və hazırda Qax rayonundakı alban kilsələrinin qalıqları ilə eynilik təşkil etdiyini öz tədqiqat əsərlərində yazmışdılar.

Hətta, bölgəyə eramızın IV əsridə Dərbənd keçidindən gələn Hun türkləri də səfər etmiş, boş ərazilərdə yurd salaraq qala tikmişdilər. Bu qalanın adı mənbələrdə "Tau-ust qala" olaraq keçməkdədir. Adın qədim türk dilində mənası "hündür yerdə qala" deməkdir. Mənbələrdə bu qalaya həm də "Tukustak", Taustkala" və digər adlarla rast gəlmək mümkündür. Qalanın hazırkı qalıqları ruslar tərəfindən Ermənistanla verilmiş Tavuş, 1995-ci

ildən adı saxtalaşdırılmış Tavuş rayonunda qalmaqdadır.

Qalanın yerləşdiyi ərazi Rusiya imperiyasının 1899-cu ilə aid "Göyçə mahalının xəritəsi"ndə yer adı kimi "Taus qala" olaraq göstərilib. İndinin özündə də orada yaşayan yaşlı ermənilər Tavuşa "Taus qala", yaxud da "Qalakənd" deyirlər.

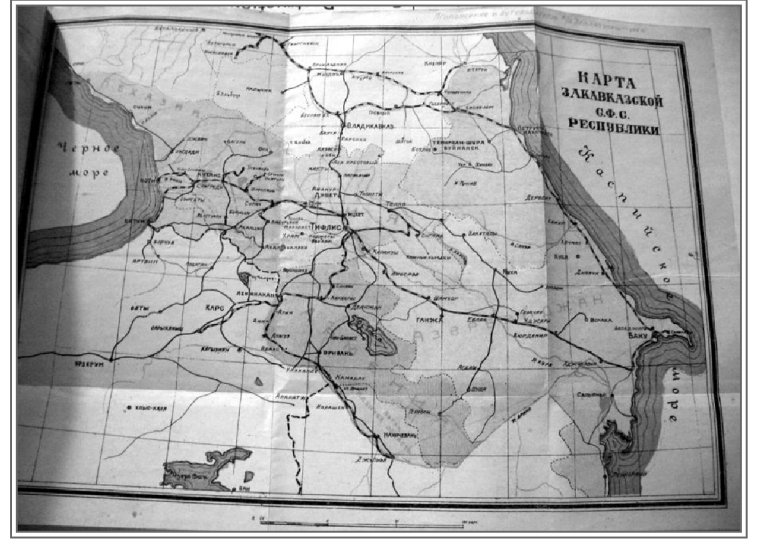
VII əsrdən başlayaraq Qafqaza gələn ərəblər bütün Qafqazı işğal edib vahid emirliyə tabe etdilər. X əsrdən oğuz, XI əsrdən isə səlcuq türklərinin gəlişi ilə bütün qərb bölgələrimizin türk yurduna çevrilməsi prosesi başa çatdı.

Hazırkı Azərbaycan Respublikasının Tovuz rayonu və düşmənlərimizə verilən Tavuş, bildiyimiz kimi, bir zamanlar eyni məkan kimi Şəmsəddin sultanlığının da ərazisi idi. Daha sonra isə Qazax qəzasına daxil edildi.

XVI əsrin əvvəllərində Səfəvi döv-

Bu münasibət şahna təhdid və aşağılama idi. Şah hakimiyyətini gücləndirən kimi onların gücünü zəiflətməkdən ötrü Qazax, Şəmsəddin, Borçalı və Pəmbək sultanlıqlarını Şərqi Gürcüstana təyin etdiyi çar II İrəvanın tabeliyinə verməmişdi. 1801-ci ildə isə Rusiya çarı I Aleksandr Şərqi Gürcüstanın Rusiyaya birləşdirilməsi haqqında manifest imzaladı. Bu manifestdə Nadir şahın II İrəvanın icarəsinə verdiyi torpaqlarımız Qazax, Şəmsəddin, Borçalı və Lorupəmbək də Rusiyanın tərkibinə keçdi.

Gəncə xanı Cavad xan Şəmsəddin gürcülərə verilməsi və ardınca da Rusiyaya ilhaqı ilə qətiyyətlə barışmırdı və 1801-ci ilin yazında Şəmsəddin hücum edərək buradakı ağalardan Gəncə xanlığına tabe olmağı tələb etdi. Lakin Pəmbəkdeki rus qoşunları Qafqaz qoşunlarının Ali Baş Komandanı Knorring Lazarevə məktub göndər-

nin tərkibinə daxil edildi. Daha sonra isə əlavə olaraq Qazax qəzası yaradıldı ki, bura Dilican, Qazax və Taus bölgəsi daxil edildi.

D.Bünyadzadənin iştirakı ilə 11 yanvar 1927-ci ildə bağlanan müqaviləyə əsasən, Qazax qəzasının 4000 desyatın ərazisi, Tausun yarısı və Dilican

Vətəndən Vətənə atılan güllə: Yaramız qaysaq bağlamasın!

Tarix təkrar olunur və bir gün o abidələr, o yerlər yenidən bizim olacaq

lətinin çox önəmli tayfalarından, hətta dövlətin dayaqlarında olan Zülqədərğullarının arasında Şəmsəddin bəy Zülqədərğulu da vardı. O, Taus ərazisini, göstərdiyi hərbi xidmətlər müqabilində şah İsmayıldan Tiylu olaraq almışdı. Əsrin sonlarından ərazini, önənəyə sadiq idarəetmə ilə irsi olaraq Şəmsəddin tayfası idarə edirdi. Ərazidəki bütün tarixi qalaları bərpa edib, mərkəz olaraq Taus qalası seçmişdilər. Burada Tausqala ilə yanaşı, Əlibəyli, Çinarəkənd, Şəmsəddin, Qala-

lər ki, təcili olaraq Şəmsəddinə iki divizya göndərilir. Göndərilən yenger alayları buranı Gürcüstan ərazisi kimi qorumağı öz üzərlərinə götürdülər.

Ermənistanın yaradılması və Şəmsəddin ermənilərə verilməsi

1806-cı ildən başlayan Rusiya-Osmanlı müharibələri zamanı müharibə gədən Osmanlı ərazilərindən 200-ə yaxın erməni ailəsi Pəməke, ruslara sığınmaq üçün gəlmişdi. 1807-ci ilə aid sənədə görə, Şorəyel

Həmin vaxta aid kameral təsvirlərdə bölgədə 12836 tatar (türk) kişi, 4796 erməni kişi siyahıya alınmışdı. Hətta, "Qafqaz hüdudlarından kənarında rus əhalisi" adlı sənədə ermənilər "köçürülən xristianlar" adlandırılır.

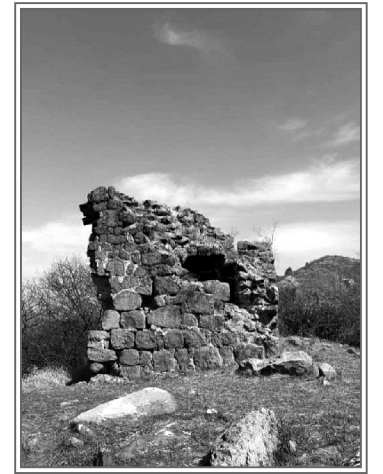
1918-ci ildə Gürcüstanla Ermənistan arasında çıxan münaqişədən sonra, böyük dövlətlərin təhriki ilə Lorupəmbək Ermənistan ərazisinə daxil edildi. İrəvanın isə Azərbaycandan alınmış ermənilərə verilməsi razılaşdırıldı. O zaman Ermənistan adlı dövlət cəmi 9.6 min kv.km ərazidə bərqərar edildi. Lakin onlar boş dayanmayaraq, quklur dəstələri ilə bir sıra ərazilərimizə hücum edirdilər ki, onların biri də Qazax-Dilican bölgəsi idi. Onlar, əsasən Qazax qəzasının dağlıq hissəsinə iddialı idilər. Azərbaycan Cümhuriyyəti yaranan zaman ərazimiz 113.896 kv.km hesablanmışdı ki, 97.298 kv.kv mübahisəsiz, 16.598 kv.km isə Gürcüstan və Ermənistanla mübahisəli ərazilər hesab olunurdu.

Azərbaycan Cümhuriyyəti 1920-ci ilin 28 aprelində bolşeviklər tərəfindən işğal olunan kimi ermənilər də mərkəzə məktublara yazaraq bəzi ərazilərimizi tələb edirdilər. Qazax qəzasının dağlıq hissəsi yenə də gündəmdə idi. Ərazidə ümumilikdə 66% türk yaşasa da, onlar qəzanın tamamını Ermənistan üçün tələb edirdilər. Sərəhədləri dəqiqləşdirmək üçün 1923-cü ilin 5 fevralında Zaqafqaziya Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin Rəyasəti (ZMİKİR) Torpaq Komissiyası yaradıldı. Bu komissiya ermənilərlə azərbaycanlılar arasında olan torpaq münaqişəsini həll etməli idi.

Ən qızğın mübahisə Şinix-Ayrıım mahalı üzərində idi. Torpaq Komissiyasında aparılan uzun mübahisələrdən sonra məsələ ermənilərin xeyrinə həll edildi. Komissar A.Erzkyan və

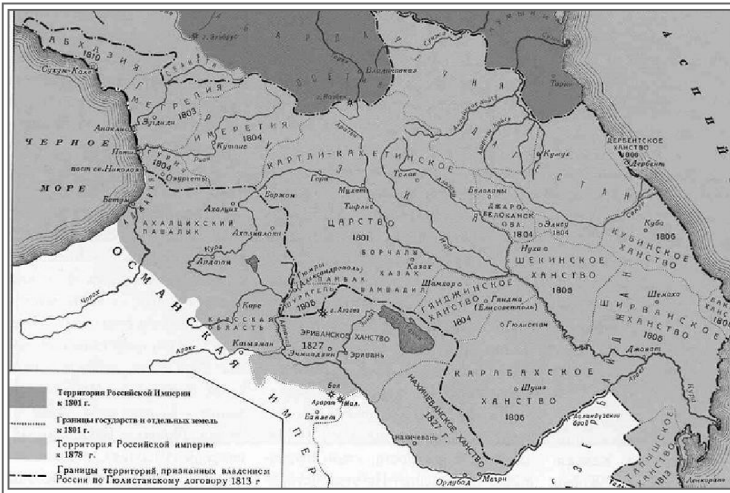
da daxil, ömürlük Ermənistan SSRİ-yə verildi. Bununla da azərbaycanlılar yaşayan Qazax qəzasının Sofulu, Barxudarı və Yuxarı Əskipara kəndləri ilə əlaqə kəsildi.

Bu məsələni həll etmək üçün 1929-cu ildə Torpaq Komissiyasının fəvqəladə iclası keçirildi və türklər Azərbaycan SSRİ-yə köçürülməklə hər üç kənd də Dilicanın tərkibi kimi Ermənistanla verildi. Bundan əlavə, mübahisəli ərazilər kimi Çömçə və Acı kəndləri də ermənilərə verildi. 1929-cu ilin sonunda Torpaq Komissiyasının yekun hesabatında göstərilirdi ki, "6 il ərzində Qazax qəzasından Ermənistanla 79208 desyatın əkinə yararlı torpaq sahəsi verilib. Bu, xalqlar arasında münaqişəyə son qoyur və onlar Sovet İttifaqı sərhədləri daxilində bundan sonra qaradaş kimi yaşayacaqlar".

Lakin Sovet rəhbərliyi 40-cı illərdə azərbaycanlılara qarşı sürgün siyasətinə başlayarkən, Qazax və Tovuzun bir sıra kəndləri də Ermənistanla birləşdirildi. 1984-cü ildə ermənilər yenidən fəallaşaraq Tovuz və Qazax rayonlarından yenidən torpaq almaq iddiasına düşdülər. Hətta, o zaman birinci katib olan Kamran Bağirov da mərkəzdən ermənilərin torpaq təminatının təmin edilməsi göstərişini etiraf etmişdi. Azərbaycan Nazirlər Sovetinin sədri Ş.Rasizadə də bölgəyə getmişdi, bu isə əhalinin hiddətinə səbəb olmuşdu. Lakin yekunda yenə ermənilərin iddiası təmin edildi.

Ha-hazırda məmi səsləri gələn Qazax və Tovuzun müdafiəsini Azərbaycan Respublikasının Müdafiə Nazirliyi təşkil edir. Ermənistan tərəfindən isə Tavuşun bəzi kəndləri minalanmış neytral ərazilərdir. O ərazilərə yüksəkliklərdən Azərbaycan ordusu nəzarət edir. Və biz Vətəndən Vətənə atılan məmmlərin bir gün güllə ilə əvəz edilməsinə inanırıq...

kənd qədim kəndlər hesab edilirdi.

Ağır qisas

1736-cı ildə Nadir şah hakimiyyəte gəldiyində, Qarabağ bəylərbəyi və Zülqədərğulları onun hakimiyyətinə qarşı çıxmışdılar. Hətta, "Muğan qurultayı"na qoşulmayıb, Nadir şahna ağır sözlərin yer aldığı məktub da göndərmişdilər. Onlar Səfəvi dövlətinin saxlanılmasını tələb edir, əgər Səfəvi dövləti dağılırsa, özləri müstəqillik əldə etmək istəyirdilər. Yaranacaq digər dövlətin tabeliyini əsla qəbul etməyəcəklərini bildirdilər.

kəndlərdə yaşayan qarapapaq türklərindən isə 1500-ə yaxın ailə türklərə penah apararaq İrəvan və Qars paşalığının kəndlərinə köç etmişdi. Ruslar da onların evlərində Osmanlıdan qaçıb gəlmiş erməniləri yerləşdirməyə başladılar. 1828-ci ilə kimi ərazi erməniləşdirildi.

1828-ci ildə erməni vilayəti yaradıldı İndiki Tavuş ərazisinə hələ ermənilər köçürülməmişdi və bura erməni vilayətinə daxil deyildi. Bura 1846-cı ildə çarın fərmanı ilə Qazax qəzasının tərkibində distansiyalara ayrıldı və Tiflis-İmeretiya quberniyası-